

Posebnosti autohtonih kultova u rimskoj Istri

Vesna Girardi Jurkić
Pula-Medulin

Duhovna i kulturna realnost antičke Istre u 3. stoljeću pr. Kr., tijekom prvih susreta i sukoba Histra i Rimljana na moru, počela se povijesno bilježiti i spominjati nakon 229. godine pr. Kr.¹ Formiranjem kolonije Akvileje 182/181. godine pr. Kr., u početku kao obrambenog a kasnije glavnog administrativnog, trgovačkog i vojnog rimskog centra, započelo je postupno osvajanje i romanizacija istarskog poluotoka. Definitivnim vojnim porazom Histra 177. godine pr. Kr., padom i zauzećem njihove prijestolnice Nezakcija², Rimljani su u Istri naišli na dobro artikuliranu i kompleksnu duhovnu i kulturnu stvarnost pokorenih Histra, Već materijalni arheološki dokazani kontakti Histra s Etruščanima³, Grcima i Venetima, te djelomično Keltima i Liburnima na Istoku s kojima su Histri graničili, uz već spomenuta povijesna zbivanja, determinirala su njihov odnos prema božanskom i svetom.⁴ Latini, odnosno Rimljani stupili su na istarski teritorij i došli u kontakt s autohtonim vjerovanjima i njihovim prikazima, te dali zamah sinkretističkom procesu nadmoći i osmoze, koja se podvlačila pod zajedničkim nazivom „interpretatio romana“. Svako latinsko i rimsko božanstvo se poistovjećivalo s lokalnim kultom i moglo se miješati s drugim sličnim bogovima i božicama.

Postavlja se pitanje kako su autohtona histarska božanstva preživjela i štovala se u stoljetnom rimskom vladanju Istrom? Rimska religija u teritorijalno osvojenoj Istri, manifestirala se kao politička religija u svrhu pacifikacije domicilnog sta-

novništva, koja je interpretirala postojeće i duboko ukorijenjene histarske i predrimske kultove.

Ovim manifestacijama kultova, pojačano se obraćaju rimski koloni iz novoutemeljenih Cezarovih kolonija Trst (*Tergeste*), Poreč (*Parentium*) i Pula (*Pola*) sredinom 1. stoljeća pr. Kr.⁵, gdje se kod Italika iz Italije, ali i Orijentalaca s Istoka, traže sličnosti njihovih bogova iz matičnih mjesta i pokrajina s veoma sličnim konotacijama autohtonih kultova i mjestu njihovog novog naseljavanja i gradnji nastambi u Istri. Prednost su imala ona božanstva koja su mogla predstavljati jednu tradiciju kontinuiteta, gdje bi se u simbiozi donesenih i zatečenih autohtonih kultova, koja je u početku stvarala privid, a kasnije i realnu stvarnost manifestirala kao pripadnost i valorizaciju jednog kulturnog identiteta.⁶ Za postizavanja kulturnog zajedničkog identiteta bila je potrebna suptilna politička i duhovna strategija, koja je, usprkos „interpretatio romana“, zadržala vjerovanje i autohtona božanstva s njihovim punim imenom i religijskim značajkama.

Na području istarskog poluotoka, a posebice u dijelu južne i jugoistočne Istre, štovala su se do rimske okupacije 177. godine pr. Krista pretežno ženska autohtona lokalna božanstva. Administrativnom podjelom, tj. Agripinom reformom 12. godine pr. Krista granica Carstva pomaknuta je na rijeku Rašu (*Arsia fl.*) čime je Istra podijeljena na dva dijela. Južna, zapadna, središnja i dio sjeverne Istre ostali su u sklopu Desete italiske regije *Venetia et Histria*, a istočna je Istra ušla u sastav Ilirika i provincije Dalmacije, a kasnije je bila poznatija pod nazivom Liburnija, prema

¹ Cassola 1972, 50-52; Bandelli 1981, 10, 18; Čače 1989, 8; Matijašić 2009, 19, 92-93.

² Livije 41, 11, 3; Matijašić 2009, 102-106.

³ Mihovilić 1988, 23-28.

⁴ Matijašić 2009, 37-38; Girardi Jurkić 2005, 31-32.

⁵ Matijašić 2009, 20, 126, 138.

⁶ Susini 1975, 236.

Karta 1. Antička Istra

ilirskom plemenu Liburna. Usprkos takvim etničkim, graničnim i administrativnim podjelama, koje se ne mogu zanemariti u povijesnom razvoju, fenomen religije i kulta u relaciji starih prapovijesnih vjerovanja prema helenističkim i grčko-rimskim religioznim kretanjima može se pratiti jedinstveno na cijelom području Istre u antičko doba.⁷

Većina autohtonih kultova poznata je s pronađenih i sačuvanih natpisa na votivnim spomenicima podignutim u rimsko doba, a iznimku čini monumentalna prapovijesna skupina skulptura žene koja rađa (*Magna Mater*) i muškog božanstva (jahač) iz 5. stoljeća pr. Kr.⁸ Ova kamena skulptura otkrivena je u Nezakciju (*Nesactium*)⁹, organiziranom i utvrđenom gradinskom naselju s kontinuitetom od brončanog doba do najmlađe faze željeznog doba (3/2. st. pr. Krista), kada postaje, prema dostupnim vrelima, prijestolnica plemenskog saveza Histra.¹⁰

Kao administrativno središte sačuvao je svoju važnost ne samo u duhovnom već i u kulturnom smislu, što se temeljilo i na njegovoj tradiciji najstarijega poznatog autohtonog kulturnog i kulturnog središta Istre, s razvijenim umjetničkim stvaralaštvom još od brončanoga i željeznog doba. Sastavni dio te ktonične tradicije potvrđuju navedena skulptura žene koja rađa, fragmenti skulptura nagih mladića – kurosa i kamene ploče ukrašene geometrijskim motivima.¹¹

Prije analize specifičnosti i važnosti autohtonih nezakcijskih kultova, nužno je također naglasiti da je Nezakcij jedino povijesno naselje u Istri u kojem se vjerojatno isprepliću mikenaska, grčka arhajska, etrurska i mlađa helenistička kultura u osobitom intenzitetu. Dokaz o mikenskom i kasnije arhajsko-grčkom prožimanju s autohtonom tradicijom može se pronaći u kompleksnosti utjecaja dekorativnih elemenata meandra i spirale na kamenim dekorativnim ploča-

Sl. 1. Nezakcij, skulptura žene koja rađa s konjanikom, 5. st. pr. Kr.

ma (stelama?)¹² već u 11. stoljeću pr. Krista kao i na keramici histarske provenijencije.¹³

Nedvojbeno je da je gospodarska i kulturna razmjena sa sredozemnim svijetom pridonijela da autohtono žiteljstvo u svojoj rustičnoj plemenskoj atmosferi življenja i stvaranja, ratovanja i propadanja poprimi grčke i helenističke utjecaje, posebice u sferi vjerovanja, u djelokrugu naj-suptilnijeg prožimanja duhovnih utjecaja.

Najtemeljiti je ta simbioza postignuta u interpolaciji elemenata kulta plodnosti, koji je zastupljen kod svih poznatih prapovijesnih i kasnije klasičnih naroda, naravno u njihovoj specifičnoj pojedinačnoj interpretaciji (npr. *Gea-Kibela*, *Magna Mater* ili *Gea-Tellus*, *Bona Dea*, *Magna Mater-Ops* itd.).¹⁴

⁷ Obimniju stariju i noviju literaturu o kultovima u Istri vidi u: Girardi Jurkić 1985, 275, bilj. 1; Girardi Jurkić 2005, 268-282. Girardi Jurkić 2005, 31-36.

⁸ Puschi 1905, 50-53; Mladin 1966, 28-129; Girardi Jurkić 1978a, 37-47; Kukoč 1987, 75 i d.

⁹ Puschi 1905, 50.

¹⁰ Šašel 1996, 25-29.

¹¹ Mladin 1966, 28 i d.; Forlati Tamaro 1927, 116-131; Fischer 1983, 28, 75-76; Fischer 1984, 9-98; Stipčević 1983, 27, 74; Stipčević 1996, 65-68; Šašel-Kos 1999, 25-29.

¹² Fischer 1996, 69-80.

¹³ Mladin 1983, 24-25, 71-72; Mihovilić 1972, 367; Mladin 1996, 47-53; Glogović 1996, 56-59.

¹⁴ Girardi Jurkić 1978, 37-44.

Kult Velike Majke, ponikao iz prastarog štovanja prirode i materinstva, kao glavne obnavljajuće snage u društvu, importiran je s Istoka, a na području Nezakcija naišao je na odgovarajuću podlogu u prastarim domaćim vjerovanjima. Jedinstveni naturalistički prikaz žene koja rađa jedan je od najstarijih takvih prikaza u jugoistočnoj Europi. Kako se ta skulptura pojavljuje u skupini s muškom osobom, figuralno prezentiranom kao jahačem kojem je reljefno istaknut falus, nedvojbeno se kompozicija može povezati s motivom oplodnje i rađanja. Zanimljivo je da taj fenomen u antičkoj umjetnosti nije nigdje u monumentalnoj kamenoj skulpturi predočen na takav realističan način i u takvoj koncepciji. Stoga prapovijesno razdoblje Nezakcija u umjetničkim okvirima i kulturnim shvaćanjima čini posebno zaokruženu iznimku koja još traži istančanije analize i moguće poveznice.¹⁵

Budući da nam na temelju otkrivenih votivnih zapisa iz rimskog doba nisu poznata različita muška autohtona božanstva, kao što je to uobičajeno na području antičkog svijeta, već znamo za samo jedno autohtono božanstvo i to u obliku „interpretatio romana“ kao Melosok August (*Melosocus Augustus*) i u grčkoj interpretaciji kao *Theo Melisoko*, također vjerojatno iz Nezakcija¹⁶ moglo bi se skulptorsko ostvarenje itifaličkog jahača povezati s tim jedinim autohtonim muškim božanstvom kojeg su neki autori uvjetno nazvali „trački konjanik“. Teza o tračkom konjaniku mogla bi se eventualno povezati s mitom o Argonautima¹⁷ koji je i reminiscencija na trgovačke kontakte Jadrana s Egejem preko kojih se mogao afirmirati i kulturni i religiozni utjecaj.

Druga je prapovijesna kamena skulptura Dvojna glava, koja aludira na autohtono podrijetlo i ima neke gotovo božanske značajke. To je kompozicija u obliku sijamski spojenih glava s dva lica. Jedno lice nosi karakteristike osmijeha, a drugo je ozbiljno s komponentama zbiljske tuge. Po kompoziciji skulptura podsjeća na Jana Bifronsa (*Janus Bifrons*), boga svih početaka, najstarije latinsko božanstvo kojem su i Rimljani, una-

toč importu mnogih grčkih i orijentalnih kultura i interpretacija, zadržali izvornu važnost do kasne antike. Budući da se prve likovne interpretacije Jana Bifronsa nalaze na rimskom ljevanom brončanom asu iz 4. stoljeća pr. Krista, a stilska interpretacija Dvojne glave iz Nezakcija aludira i na likove Kora i Kurosa s atenske Akropole te Moskofora iz 5. stoljeća pr. Krista, u ovoj jedinstvenoj histarskoj skulpturi osjeća se nesumnjivo grčko-arhaiski utjecaj u stilskoj obradi.¹⁸ Međutim, budući da su Histri bili u svezi s etruskom civilizacijom, o čemu govore i nalazi importiranog etruskog materijala u histarskim grobnicama i grobovima¹⁹, posebice onim u Picugima, Nezakciju i Bermu, sličnosti izraza lica s Apolonom iz Veja i drugim etruskim skulptorskim ostvarenjima, povezuje Dvojnu glavu sadržajno s italском, a likovno s etruskom umjetnošću.

Već dva navedena primjera religioznih i kulturnih značajki Histra u Nezakciju, kao i arheološka materijalna građa, koja upućuje na veze Nezakcija s kulturom Este u sjeveroistočnoj Italiji, grčkim tлом i halštatskim krugom na sjeveru, govore da je Nezakcij u prapovijesti i kroz razdoblje klasične antike bio žarište gospodarskih, kulturnih i umjetničkih kretanja kojima je izvorište bilo u kulturnim osnovama i razvijenim vjerovanjima.²⁰

Osim kulta plodnosti, razvijajući se u raznim dominantnim varijantama specifičnih religioznih spoznaja, u antičko se vrijeme na području Istre slave brojni autohtoni kultovi ženskog roda, koji su se sačuvali isključivo na natpisima u čistom imenskom obliku ili u rimskoj interpretaciji. Tako se pojavljuju božanstva koja su se slavila u autohtonu histarskoj tradiciji: Borija (*Boria*), Trita, Nebre (*Nebres*), Sentona, te Eja (*Eia*)²¹ i Ika ili Ica (često uz apelativ *Augusta*)²² i *Irija Vene-*

¹⁵ Mladin 1966; Girardi Jurkić 1972, 43-76; Girardi Jurkić 1975, 285-298; Fischer 1984, 9-98.

¹⁶ Forlati Tamaro 1947, br. 661, 662; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1974, 6; Girardi Jurkić 1981, 162-164; Girardi Jurkić 1983, 15; Girardi Jurkić 1985, 279; Matijašić 2000a, 8-9; Girardi Jurkić 2005, 130.

¹⁷ Križman 1979, 30, 35, 41, 45-55, 71, 85-86, 209 i dr.

¹⁸ Pusch 1905, 50 i d.; Sticotti 1902, 121; Gnirs 1915, 147-149; Gnirs 1925, 123, Sl. 75; Zisi / Popović 1960, 18; Fischer 1983, 28, 75-76; Fischer 1996, 69-80.

¹⁹ Mihovilić 1980, 279-283; Mihovilić / Matijašić-Buršić 1985, 31-51; Mihovilić 1996, 9-64.

²⁰ Mihovilić 1996, 61-64; Girardi Jurkić 1996, 81-90; Kozličić 1986, 135-165.

²¹ Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1972a, 209-210; Girardi Jurkić 1974, 9-10; Girardi Jurkić 1981, 151; Girardi Jurkić 1983, 8.

²² Girardi Jurkić 1974, 10; Girardi Jurkić 1981, 160; Girardi Jurkić 1983, 9; Šašel-Kos 1999, 70, 73-74; Girardi Jurkić 2005, 122-124, 137; Matijašić 2005, 202.

Sl. 2. Rabac, Ajittika (Aitica), 1-2. st.

ra (*Iria Venus*)²³. Ta božanstva stječu kontinuitet štovanja u rimskoj interpretaciji „Augusta“ svojstvenoj rimskom slobodnom religioznom shvaćanju, ali i demonstraciji romanizacije Istre i Liburnije u 1. i 2. stoljeću.

Posebnost čini domaće božanstvo s natpisa u Rovinju, koje se ističe dvojnim imenom Seixomnija Leucitika (*Seixomnīa Leucitica*). U padežnom obliku ime *Seixomnīai Leucitīcai*, nastavcima u dativu na *-ai*, ukazuje na utjecaj gramatičkih oblika s Istoka, koji je bio uvriježen u praksi još u doba Republike. Na to navodi i jezični oblik *Polates* za stanovnike Pule, stariji po obliku od kasnijih *Polentii*. Naime, u doba Republike, stanovnici Pule nazivani su *Polates*, a u doba Carstva *Polentii*.²⁴

Poznato je da su se u skladu s rimskom vjerskom tolerancijom autohtona božanstva štovala usporedo sa službenim rimskim bogovima. Taj je princip bio proširen na tršćanskom, porečkom i pulskom ageru, te na dijelu istarske Liburnije u sklopu provincije Dalmacije.

Prevaga ženskih kultova upućuje na jaku tradiciju matrijarhata uopće i nadmoć matrijarhalnih odnosa prije nastupa vojne demokracije u Histra.²⁵ Osobito je bilo izraženo štovanje kulta

Sl. 3. Pula, Borija (Boria), 1-2. st.

plodnosti i slavljenje roditeljica, zanosilo se plodnošću bilja i stoke, te prirodnih pojava kao vjetera i magle, tako da su u izvornom obliku dominirala božanstva uvriježena u lokalnoj tradiciji, koja rimskim osvajanjem poluotoka ostaju priznata u čistom autohtonom obliku ili u rimskoj verziji „interpretatio romana“.

Rasprostranjenost, brojnost i specifičnost iliro-rimskih kultova u rimsko doba na području Istre jedna je od osobitih značajki razvoja duhovne kulture u ovim krajevima, bilo da su administrativno pripadali Desetoj italskoj regiji *Vene-*

²³ Šašel-Kos 1999, 70-71; Girardi Jurkić 2005, 128.

²⁴ Forlati Tamaro 1947, br. 29 i br. 642.

²⁵ Girardi Jurkić 1983, 15; Šašel-Kos 1999, 63; Girardi Jurkić 2005, 116-117.

Sl. 4. Nezakcij, Eja (Eia), 1-2. st.

tia et Histria do rijeke Raše bilo tzv. Liburniji u sklopu provincije Dalmacije od druge polovice 1. stoljeća pr. Kr., nakon Agripine reforme ustroja rimske države (16-14. g. pr. Kr.)

Usprkos prenošenja granice rimske države, tj. Desete italske regije „Venetia et Histria“ na rijeku Rašu (*Arsia fl.*), specifičnost autohtone tradicije Histra i Liburna u duhovnom životu u rimsko doba osobito se odražava u ilirskom ujednačenom premda nejedinstvenom, ali vrlo utilitarnom religijskom sustavu koji je odolijevao nedaćama rimske vojne i kulturne ekspanzije, a zasigurno je nadživio nekoliko stoljeća dug proces romanizacije u Istri.

Na području Nezakcija otkriveni su u prošlom i našem stoljeću brojni kameni spomenici²⁶ i zavjetni žrtvenici iz rimskog doba, posvećeni ponajprije ilirskim autohtonim ženskim božanstvima.²⁷

Tako je u ruševinama grada otkrivena votivna ara božici Eji (*Eia*) koje natpis glasi: *Eiae Aug(ustae) L(ucius) Torius Stephanus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.²⁸ Eja se spominje na

²⁶ Sticotti 1904, 15 i d.; Puschi 1905, 3 i d.; Mladin 1966, 28 i d.; Fischer 1983, 28, 76; Fischer 1984, 9-98; Stipčević 1996, 65-68.

²⁷ Girardi Jurkić 2005, 39-47.

²⁸ Forlati Tamaro 1947, br. 660.

drugoj ari rustičnije forme iz Nezakcija.²⁹ Na njoj je uklesan natpis: *Ei(a)e Aug(ustae) sac(rum) Briansinius Ier[---] v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.³⁰ Prema B. Forlati Tamaro ti se žrtvenici mogu datirati u 2. odnosno u 3. stoljeće. Međutim, upravo se na tim žrtvenicima može lijepo pratiti kontinuitet štovanja kulta božice Eje, temeljem pravilne ili rustičnije klesarske obrade spomenika i specifičnosti oblika slova i pisma. Stoga se na osnovi tih značajki može datirati u kraj 2. i početak 3. stoljeća.³¹

Likovna interpretacija božice Eje nije poznata. Možda se ona može prepoznati u rimskom reljefu ženskog lika isklesanom u medaljonu zabata malog hrama ili grobne cjeline iz Nezakcija³², nedaleko kojeg su nađeni i spomenuti zavjetni žrtvenici. Prema koncepciji i tipu frizure dviju Agripina, reljef se datira u prvu polovicu 1. stoljeća.³³

U Nezakciju su se štovala i druga ženska ilirska božanstva. Jedno od njih je Trita. Unikatni zavjetni žrtvenik ove autohtone božice zdravlja ili nimfe voda otkriven je na arealu iskopa rimskih termi. Domaća božanstva su često bila štovana kao zaštitnice voda (*magini divine?*). Kratak natpis glasi: *Tritae Aug(ustae)*.³⁴ U nazivu božice se očituje tzv. „interpretatio romana“ postignuta dodavanjem apelativa *Augusta* – uzvišena, jednako kao i u prethodnim slučajevima kod božice Eje. Svakako je u oba slučaja riječ o ilirsko-rimskim sinkretističkim ženskim božanstvima (*Eia Augusta* i *Trita Augusta*). Međutim u Istri ime *Trita* nije uobičajeno. Može se prepoznati u imenima s područja Bosne i Hercegovine, u oblicima *Tritan*, *Tritanon* ili *Traitano*.³⁵ To se ime može usporediti s imenom *Trittian*, božanstva *Galliae Narbonensis*.³⁶ Stoga je još uvijek ilirsko ili iliro-keltsko podrijetlo ove božice diskutabilno. Zavjetni žrtvenik s njezinim imenom iz Nezakcija veoma je rustičnog oblika, kakav je i

²⁹ Kandler 1855, f. 252; Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1981, 151, Sl. 4; Girardi Jurkić 1983, 8, Sl. 11.

³⁰ Forlati Tamaro 1947, br. 659.

³¹ Girardi Jurkić 1979, 213; Girardi Jurkić 2005, 122-123.

³² Sticotti 1905a, 213-223, Tab. 3,1.

³³ Matijašić 1996, 105-107; Girardi Jurkić 2005, 124; Girardi Jurkić / Džin 2006, 117-118.

³⁴ Forlati Tamaro 1947, br. 665.

³⁵ Šašel-Kos 1999, 73; Girardi Jurkić 2005, 136.

³⁶ O ilirskom podrijetlu imena Tritan i Tritanon vidi: Patsch, Wissensch. Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina, 4, 1896, 287; Krahe 1929, 117. Usp. sličnost Tritae s Trittian, božicom Galliae Narbonensis kod Roscher 1884, 5, 1210.

uklesani natpis, te se spomenik može datirati u 3. stoljeće.³⁷

Zanimljiva je pojava štovanja Histrije (*Histria*), božanstva koje nosi ime regije – *Deciorum Terrae Histriae*, te je kao toponim, ali i etnonim ostao do suvremenog doba. Vjerojatno se ime odnosi na božanstvo koje je nekada bilo zaštitnicom cijeloga zemljopisnog područja (Istre) kao i nastanjenog žiteljstva (Histra). To je votivna ara *Terrae Histriae*, otkrivena nedaleko od rimske ceste koja je vodila iz Nezakcija za Pulu. Natpis na ari glasi: *Thala[ssa] [D]eciorum Terrae Histriae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.³⁸ Spomenik je izradio i postavio rob ili robinja. Smatra se da se može datirati u 1. stoljeće.³⁹

Histria ili *Terra Histria* ili *Istria*, ovisno o rimskoj grafiji, nije se štovala samo lokalno na području Nezakcija, već – što je važno – i na prostranom istarskom području. Tako se jedno mjesto njezina štovanja nalazi u Rovinju ili bližoj okolini, gdje joj je bio podignut manji hram (*fanum*), što se čita s natpisa na epistilu: *Histriae fanum, ab C(aio) Vibio Varo patre inchoatum, Q(uintus) Caesius Macrinus perfecit et dedicavit*.⁴⁰ Građevina se, prema formi epistila i Gaju Vibiju Varu (*Caius Vibius Varus*) koji ju je započeo graditi, a Cezije Makrin (*Caesius Macrinus*) ju je završio i posvetio⁴¹, može datirati u rano carsko razdoblje.⁴² Mišljenja smo da je ovaj objekt podignut u razdoblju ranog carstva i da je bio sastavni dio votivne arhitektonske cjeline, jer je uz njega u 17. stoljeću otkriven i drugi epistil identičnog stila, posvećen božici Fortuni. Pojava simetričnih dvojnih hramova u Istri nije neobična, jer ih nalazimo i u Puli, na Brijunima (Verige), u Nezakciju⁴³ i Poreču⁴⁴. Ovaj epistil s naznakom „*fanum*“ je jedini dokaz o postojanju građevine svetišta Histriji.

³⁷ Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1981, 153, Sl. 6; Girardi Jurkić 2005, 136.

³⁸ Forlati Tamaro 1947, br. 664.

³⁹ Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1981, 153; Girardi Jurkić 1983, 9; Girardi Jurkić 2005, 126.

⁴⁰ Forlati Tamaro 1947, br. 641.

⁴¹ Prema B. Forlati Tamaro Gaj Vibije Var bio je član četveročlanog odbora kovnice – *quattuorvir monetalis* – u Rimu 37. g. pr. Krista.

⁴² Mommsen 1872-1877, br. 309; Sticotti 1908, 222; Degrassi 1970, 618; Šašel-Kos 1999, 67; Girardi Jurkić 2005, 126.

⁴³ Girardi Jurkić 2005, 95-110.

⁴⁴ Girardi Jurkić 2005, 107-111.

Sl. 5. Poreč, *Histria Terra* (*Histria Terra*), 2. st.

Histria se štovala i u Poreču. Na području foruma, osim tzv. Neptunova hrama otkriven je 1845. godine vrlo lijep zavjetni žrtvenik koji je posvetila Karminija Priska (*Carminia Prisca*). Cjelovit natpis glasi: *Carminia L. f. Prisca Histriae terrae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁴⁵ Prema formi i natpisu žrtvenik se datira u 2. stoljeće.⁴⁶

Na svim do sada navedenim natpisima autohtono ilirsko božanstvo se spominje pod imenom *Histria*. Međutim, na votivnoj ari iz Pule čita se

⁴⁵ Degrassi 1934, br. 1.

⁴⁶ Mommsen 1872-1877, br. 327; Pogatschnig 1914, 49; Degrassi 1970, 619; Girardi Jurkić 1981, 154, Sl. 10; Girardi Jurkić 1983, 10, Sl. 10; Girardi Jurkić 2005, 125-126.

Sl. 6. Jesenovik, Irija Venera (Iria Venus), 2-3. st.

natpis: *Aeflania Isias Istr[i]ae [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*.⁴⁷ Riječ je o istom autohtonom božanstvu, kojoj je dedikantica Orijentalka, teofornog imena *Isias*, možda Egipćanka.⁴⁸ Ilirsko ime je u prvim stoljećima nakon Krista, kad se datiraju prethodno spominjani natpisi, čitano i pisano s *H* kao „*Histria*“, dok se u 3. stoljeću i kasnije, kad se ovaj spomenik može datirati, upisuje u čisto rimskoj formi kao „*Istria*“.⁴⁹

Na području Pule, starog ilirskog gradinskog naselja, kasnije rimske *Pietas Iuliae* i *Coloniae Iuliae Polae Pollentiae Herculanae*,⁵⁰ također je otkriveno i sačuvano nekoliko votivnih ara iz razdoblja rimske vladavine na kojim se spominju ženska ilirska božanstva.

Već ranije spomenuta Eja, koja je slavljena u Nezakciju, štuje se i u Puli. Natpis na zavjetnom žrtveniku, datiran prema klasičnoj formi i tipu slova u 1. stoljeće, glasi: *Eiae Aug(ustae) Ant(onia) Severina v(otum) s(olvit)*.⁵¹

Pronađen zavjetni žrtvenik u ruševinama crkve sv. Sofije u Dvigradu posvećen Eji, u sinkretističkom obliku definiran kao *Eia Augusta*, upu-

čuje na širi krug štovatelja ove autohtone božice na samoj granici pulskoga i porečkog agera. Cjelovit tekst natpisa glasi: *Eia Aug(ustae) L. Gn(aeus) Pollent(ius) [v(otum) s(olvit)]*. Zanimljiva je činjenica da zavjetni žrtvenik božici Eji u sinkretiziranoj formi posvećuje Puljanin, koji je imao posjed u Dvigradu i služio u graničnoj utvrdi (*specula*). Gentilicij *Polentius* je lokalni pulski naziv za gradske oslobođenike i njihove potomke.⁵²

Značajno je uočiti da na porečkom ageru do sada nije utvrđeno štovanje kulta božice Eje u bilo kojoj formi, te ona ostaje autohtona božica koja se štovala na području južne Istre.

U Puli se u rimsko doba štujaju i domaća božanstva prirodnih pojava. Dokaz za to je zavjetni žrtvenik posvećen Boriji (*Boria*). Natpis pronađen 1827. godine glasi: *Evangelus colonorum Polensium (servus) Boriae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁵³ Smatra se da je Borija božanstvo vjetra, te da odatle potječe i naziv poznatog sjevernog vjetra „bure“ (grč. *borras*), koji je čest u Istri i na Kvarneru.⁵⁴

Jedan drugi zavjetni žrtvenik slavi božanstvo prirodnih pojava, božicu oluje, olujnih kiša i magle Nebre (*Nebres* od *nebri*V). Nađen je 1876. godine na području Marsova polja u Puli, a natpis rustične forme glasi: *Nebribus Tertia Aug(usti) serva) pro Barbar[a]*.⁵⁵ Taj je žrtvenik, Tertia, robinja cara Augusta, možda posvetila lokalnim nimfama, a važan je za popunu poznavanja skale ilirskih božanstava prirodnih pojava, koja su se štovala u rimsko doba na pulskom ageru.⁵⁶

U prikazanom rasponu autohtonih božanstava koja se manifestiraju u čistom obliku vlastitog jednočlanog imena, ističe se izolirana pojava ženskog božanstva s dvočlanim imenom, otkrivenog u zapadnoj Istri između Rovinja i Bala na pulskom ageru. To je božica Seiksomnija Leucitika (*Seixomnija Leucitica*), koja se spominje na natpisu datiranom u republikansko doba 1.

⁴⁷ Forlati Tamaro 1947, br. 7.

⁴⁸ Selem 1997, 95-96.

⁴⁹ Mommsen 1872-1877, br. 101; Degrassi 1970, 619; Girardi Jurkić 1983, 9-10; Šašel-Kos 1999, 66-67; Girardi Jurkić 2005, 40-43, 125-127.

⁵⁰ PLIN., Nat. Hist., 3, 129, spominje Pietas Iulia, dok na natpisu nađenom u Puli (I.L., X/I, 85) spominje se puno ime grada – Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea. Herculanea grad povezuje s Herkulovim kultom i patronom grada. Više vidi: Forlati Tamaro 1971, 17; Girardi Jurkić 1984, 25-52; Matijašić / Matijašić-Buršić 1996, 39-45.

⁵¹ Kandler 1846, 28; Mommsen 1872-1877, br. 8; Forlati Tamaro 1947, br. 3; Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1983, 8, Sl. 11; Girardi Jurkić 2005, 123.

⁵² Marušić 1971, 19, Tab. 20,1; Girardi Jurkić 1981, 151, Sl. 12; Girardi Jurkić 1983, 8, Sl. 12; Šašel-Kos 1999, 68-70; Girardi Jurkić 2005, 124.

⁵³ Forlati Tamaro 1947, br. 2.

⁵⁴ Kandler 1855, 172; Mommsen 1872-1877, br. 7; Krahe 1929, 24; Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1974, 6; Girardi Jurkić 2005, 121.

⁵⁵ Forlati Tamaro 1947, br.17.

⁵⁶ Mommsen 1872-1877, br. 8133; Krahe 1929, 79, br. 126; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1981, 156, Sl. 14; Girardi Jurkić 1983, 11; Šašel-Kos 1999, 74; Girardi Jurkić 2005, 130-131.

stoljeća pr. Krista, s obzirom na činjenicu da se ime dedikanta – građanina Pule – pojavljuje u svojem najstarijem poznatom obliku: *Polates*.⁵⁷ Natpis glasi: *Seixomnīai Leucitīcai Polates*.⁵⁸ Zanimljivo je da se padežni nastavak u genitivu i dativu ne piše *ae* već *ai*. Prema R. S. Conwayu i G. Tomascheku ovom se božanstvu može pripisati keltsko podrijetlo.⁵⁹ Činjenica je da se ova božica na području cijele Istre pojavljuje jedino u tekstu na ovoj ploči, te se teško može odrediti karakter samog božanstva.⁶⁰ Na temelju dva primjera štovanja autohtonih kultova isključivo na pulskom ageru, sjeverno od Pule (*Eia*, *Seixomnīa Leucitica*), koje štiju Puljani, domaći kultovi su duboko uvriježeni, ali i prihvaćeni od doseljenika na ovo područje.

Na istočnoj obali Istre, od rijeke Raše (*Arsia*) do Trsata (*Tarsatica*), na području tzv. ilirske Liburnije, pojavljuju se u natpisima brojna jednočlana ženska imena lokalnih božanstava. Većina ih je otkrivena na municipalnom ageru rimskog Labina (*Albone*), na kojem je ustanovljeno postojanje niza utvrđenih ilirskih gradina.⁶¹

Najčešće i najštovanije božanstvo na labinском području Liburnije jest božica Sentona koja se u Labinu i okolici spominje na tri zavjetna žrtvenika. Jedan je otkriven u gradu davne 1881. godine, nije poznato gdje se danas nalazi, ali je sačuvan tekst natpisa: *Geminus Boninus Hostiducis Sentonae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁶² Iz okolice Labina je također zavjetni žrtvenik s natpisom: *Sentonae sacrum Tullia Fusca v(otum) s(olviti)*.⁶³ Treći natpis posvećen ovoj autohtonoj božici nalazi se na maloj ari otkrivenoj 1961. godine. Natpis glasi: *Sentonae sacr(um) C(aius) Vibius Florus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁶⁴

⁵⁷ O formi *Polates* posebno vidi u: Forlati Tamaro 1947 (Praefatio, VIII).

⁵⁸ Forlati Tamaro 1947, br. 642.

⁵⁹ Conway 1933, 219; Tomaschek 1895, 95 i d.

⁶⁰ Mommsen 1872-1877, br. 8185; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1985, 281; Girardi Jurkić 2005, 43, 135.

⁶¹ O graničnom području provincije Dalmacije (Liburnija) i Desete italske regije *Venetia et Histria* vidi više u: Degrassi 1954, 1-189; Starac 1995, 15-19; Starac 1999, 1-15; Matijašić-Buršić 2007, 31-34.

⁶² CIL, III, 10075; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1983, 12; Girardi Jurkić 2005, 131.

⁶³ CIL, III, 2910; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1981, 158, Sl. 18; Girardi Jurkić 2005, 132.

⁶⁴ CIL, III, 2909; Medini 1973, 130; Girardi Jurkić 1983, 12, Sl. 17; Šašel-Kos 1999, 75; Girardi Jurkić 2005, 43-45, 132.

Sl. 7. Labin, Sentona, 1-2. st.

Spomenik se prema obliku i natpisu može datirati u 1. ili 2. stoljeće.

Važno je uočiti, da se na užem teritoriju između Labina (*Albona*) i Plomina (*Flanona*) vrlo intenzivno štovala liburnska Sentona, te na tom zemljopisnom području sigurno treba tražiti iskonski centar kulta ovoga autohtonoga ilirskog božanstva. Na takav zaključak navodi nalaz većeg broja zavjetnih žrtvenika posvećenih toj božici.

Iznad plominskog zaljeva nađena je mala ara s uklesanim zavjetnim natpisom: *Sentonae [S]il[ic]ia v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*⁶⁵, koja se također može datirati u 1. ili 2. stoljeće. U Plominu je nađen zavjetni žrtvenik Sentoni, koji podiže rob cara Augusta, a koji se spomenik danas nalazi u Rijeci: *Sentonae Felix Aug(usti) n(ostrī) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁶⁶ Godine 1928. iskopan je nedaleko od regionalne ceste u Plominu žrtvenik sa zavjetnim natpisom: *Senton(a)e Sex(tus) Aem(ilius) v(otum) s(olvit)*

⁶⁵ CIL, III, 10076; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1974, 6, bilj. 18c; Girardi Jurkić 1983, 12, Sl. 20; Girardi Jurkić 2005, 131.

⁶⁶ CIL, III, 2901; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1983, 12; Girardi Jurkić 2005, 134.

*l(ibens) m(erito)*⁶⁷, koji je datiran u gotovo isto vrijeme kao i prethodni: u prijelaz iz 1. u 2. stoljeće. Iz Plomina vjerojatno potječe i mali zavjetni žrtvenik koji se nalazi uzidan u vanjskom zidu crkve sv. Jerolima na Trsatu. Zabilježeni tekst prema P. Kandleru glasi: *Sentoniae Eutyclus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁶⁸

Kult autohtone božice Sentone štovan je i u središnjoj Istri, na granici porečkog agera u sklopu Desete italske regije, nedaleko od Pazina. Votivna ara nađena u zimi 1943/1944. godine u Katunima kod Boljuna, vjerojatno je pripadala malom sacelumu kojeg su arhitektonski ostaci vidljivi i danas. Natpis glasi: *[S]entona[e] Silicius Rufus d(ono) d(edit)*.⁶⁹ Žrtvenik je bio ukrašen i na bočnim stranama, ali se reljefni prikazi i jedna zmija danas teško razabiru, pa je gotovo nemoguće odrediti поближе oznake božice ili njezinih dedikanata, što je rijetkost, budući se smatralo da je nepoznata antropomorfna interpretacija autohtonih božica, pa tako i Sentone. Zmija joj posebno daje ktonički karakter ali indirektno ju veže za božice zdravlja, plodnosti i materinstva.

Pored osam poznatih žrtvenika Sentoni, otkrivena je šesdesetih godina 20. stoljeća ara posvećena božici koju postavlja Sekst Patalik (*Sextius Patalicus*). Spomenik je jedan od rijetkih koji ima uz ime božice Sentone još dva imena: *Miliotoc--* i *Nossica* (dat. *Nossicae*), a koja se dvojako tumače: dva imena *Miliotoc?* i *Nossica* smatraju se dodatnim apelativima Sentoni ili se radi o spomeniku s tri božanstva, poznatoj Sentoni i do sada dva nova imena nepoznatih božanstava: *Miliotoc?* i *Nossica*.⁷⁰ Puni tekst natpisa na žrtveniku glasi: *[S]entoniae, Miliotoc[--], Nossicae Sex(tius) Patalicus*.

Posebno je zanimljivo da je ovo drugi spomenik Sentoni, koji ima bočno ukrašenu stranu i to reljefom zmije čiji rep se prebacuje na prednju stranu lijevog desnog ugla polja s natpisom. Ovaj reljef zmije vezan je sigurno s nekim ktoničkim znamenjem božice, možda zdravlja ili plodnosti i zemlje kao što je protopovijesno značenje i štovanje Erehteja na Akropoli u Ateni. Sve opci-

⁶⁷ CIL, III, 2900; Degrassi 1970, 618, bilj. 27; Girardi Jurkić 1981, 158, bilj. 29; Girardi Jurkić 2005, 133.

⁶⁸ Mommsen 1972-1877, br. 3026; Kandler 1855, 555; Degrassi 1942, 191-192; Girardi Jurkić 1981, 158, bilj. 29; Girardi Jurkić 2005, 134.

⁶⁹ Mlakar 1957, 461-462, Sl. 30; Girardi Jurkić 1981, 158, Sl. 20; Girardi Jurkić 1983: 12, bilj. 30, Sl. 20; Girardi Jurkić 2005, 133, 1. 9. 5; Matijašić 2005, 202-203.

⁷⁰ Matijašić 2005, 202.

Sl. 8. Pula, Ika Augusta, 2. st.

je daljnjeg istraživanja i zaključivanja su za sada otvorene.

Budući da je na ovom dijelu istarskog područja, u Labinštini, ipak najbrojnije zastupljeno žensko božanstvo Sentona, do sada nepoznata obilježja i značenja, ono bi se, prema W. Roscheru, gotovo moglo izjednačiti s Herom ili italskom *Tellus* sa zmijom, glavnom božicom materinstva, obitelji i plodnosti čiji je žrtvenik 1870. godine nađen nedaleko od Brijana kod Čepića.⁷¹ Prema D. Holderu, ovo bi božanstvo možda moglo biti keltskog podrijetla, no za takvu pretpostavku – smatra se – još uvijek ne postoje dovoljni arheološki dokazi, a onomastičke studije za istarsko područje nisu u potpunosti izvršene i usustavljene.⁷² Imena dedikanata govore da se radi o članovima autohtonih obitelji Patalika (*Patalicus*) i Gemina Bonina Hostiduka (*Geminus Boninus Hostiducis*), dok su ostali robovi ili oslobođenici različitog podrijetla.⁷³

Na uskom priobalnom području istočne Istre poznata su nam druga autohtona božanstva čije se štovanje protegnulo i u rimsko doba. Tako se Jutosika (*Iutossica*) spominje na zavjetnom žrtve-

⁷¹ CIL, III, 8126; Girardi Jurkić 1978a, 40.

⁷² Girardi Jurkić 2005, 43-44, 47; Matijašić 2005, 201-202.

⁷³ Šašel-Kos, 1999, 75.

niku nađenom 1886. godine u Labinu, čiju je zavjetnu posvetu pročitao P. Kandler: (*T(itus) Granus Voltimes(is) f(ilius) Rufus Iutossicae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*), gdje se također susreće autohtono ime Voltimeza (*Voltimesis*).⁷⁴

Ajitika (*Aitica*) je poznata prema natpisu na žrtveniku otkrivenom 1963/1964. godine u Rapcu, a nalazi se od 1967. godine u Narodnom muzeju u Labinu, gdje se božica spominje kao *Augusta: Aiticae Aug(ustae) T(iti) Gavilli(orum) Voltimes [...]*.⁷⁵ Osobe koje se spominju pored Ajitice kao što su *Aplus, Titus* i *Voltimes(is)* su histarskog i liburnijskog onomastičkog podrijetla, dok rod *Gavillia* je italčkog podrijetla.⁷⁶ Natpis na žrtveniku se može čitati na nekoliko načina: a) *Aplus Gavillius Voltimesis f(ili us) et Titus Gavillius Voltimesis f(ilius)*; b) ili u nominativu: *Aplus et Titus Gavillii Voltimesis f(ili)*; c) ili u gentivu: *Apli et Titi Gavelliorum Voltimesis f(iliorum)*.⁷⁷ Reljef u zabatu iznad natpisa je jedinstven, jer se pojavljuje na votivnom spomeniku autohtonog božanstva i to na prednjoj strani. Prepoznaje se sjedeća ženska figura, čija glava i dio tijela su uništeni. U lijevoj ruci koso prema ramenu lik drži štap, skiptar ili klasje žita. Božica je zaogrnutu klasičnom stolom koja pokriva noge sve do stopala i prebačena pada u vodoravnim naborima. Posebno je uočljiv reljef klasičnog oltara ukrašenog festonima – vijencima na prednjoj strani. Na žrtvenoj ploči are se teško razabire lik ili žrtve ili neke figurice božanstva. Postavlja se opravdano pitanje: da li je zbog uobičajne simetrije kompozicije s druge strane are bio još jedan lik božanstva ili dedikanta. Temeljem izvedbenih elemenata, izrada spomenika se može datirati krajem 1. stoljeća.

Zadržali smo se detaljnije na ovom prikazu autohtone božice Ajitike prikazane u tipičnoj rimskoj ikonografskoj formi i pozici, kojoj – na žalost – ikonografski atributi osim o njih u ruci nisu uočeni. Izuzetak su žito, skeptar ili koplje u desnoj ruci. Tumačenje njene identifikacije „per analogiam“ s nekom rimskom božicom je teško odrediti. Ipak, moguće je nekoliko opcija, te se

svakako može u širem dosadašnjem razmatranju opredijeliti da se radi o božici zaštitnici doma (*Vesta*) ili nevinosti (*Puditia*)⁷⁸ ili možda plodnosti zemlje i ratarstva (*Ops, Tellus, Ceres*).⁷⁹

Zanimljivo je božanstvo Ika (*Ica*), čije ime kao toponim i danas nosi naselje nedaleko od Rijeke. Područje ispod Učke poznato je po brojnim izvorima slatke vode, te se ovim imenom možda nazivala lokalna nimfa izvora i voda što je uobičajeno u Cisalpinskoj Galiji i Venetu. Dosada su poznata dva zavjetna žrtvenika posvećena ovoj božici: jedan nađen ispod plominskog kaštela (*Flanona*), a drugi u Puli (*Pola*). Plominska ara s posvetom Iki (natpis glasi: *Ica*) nalazila se uzidana iznad izljeva za vodu s jednog izvora.⁸⁰ Druga ara posvećena istom božanstvu otkrivena je 1954. godine u Puli, te se na jednoj bočnoj strani razabire u oštećenom reljefu lik ženske osobe zaogrnutu u kratki hiton sa srpom pod maslinovim stablom ili palmom, a na drugoj strani se nalazilo stablo s nekoliko neidentificiranih predmeta. Natpis glasi: *Ike Aug(ustae) sac(rum) Vesid(ius) Urs(us) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁸¹ Na temelju ovog izoliranog nalaza u Puli, teško je utvrditi je li se Ika štovala u gradu od prapovijesti do rimskog doba ili je samo nepoznati dedikant s drugog liburnijskog područja donio sa sobom vjerovanje u ovo autohtono ilirsko božanstvo. S ovim zavjetnim tekstom datiranim u 2. stoljeće može se ipak tvrditi da se kult Ike štovao i u Puli, a sačuvani dio bočnog reljefa, možda predstavlja drugi ikonografski prikaz autohtone božice, koji upućuje da je bila zaštitnica maslinarstva i poljoprivrednih plodova. Zanimljivo je da je prikazana uz maslinu kao i stilizirani genij na spomeniku Silvanovog kulta iz Buzeta. Sigurno se Iku treba povezati s nekom od rimskih božica plodnosti i poljodjelstva, a ne samo vode. Prikaz božice poput Persefone ili nimfe sa klasom ogrnutu kratkim hitonom nalazi se i na nadgrobnom spomeniku iz Buzeta (*Piquentum*).⁸²

⁷⁴ Matijašić 2005, 203-204.

⁷⁵ Girardi Jurkić 2005, 121.

⁸⁰ Mommsen 1872-1877, br. 3031; Sticotti 1908, 226-227; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210, bilj. 18; Girardi Jurkić 2005, 137; Matijašić 2005, 202.

⁸¹ Girardi Jurkić 1974, 38, bilj. 19b; Šašel / Marušić 1984, 305, br. 15; Tassaux 1997, 78; Šašel-Kos 1999, 70; Girardi Jurkić 2005, 137; Matijašić 2005, 202.

⁸² Girardi Jurkić 1977, 18; Girardi Jurkić 2005, 12, 193; Matijašić 2005, 138.

⁷⁴ CIL, III, 10074; Girardi Jurkić 1972a, 210, bilj. 18; Girardi Jurkić 2005, 135; Rendić-Miočević 1981, 67-76; Matijašić 2005, 202-203.

⁷⁵ Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1974, 6, bilj. 20; Girardi Jurkić 1983, 13, bilj. 33; Girardi Jurkić 2005, 44, 123; Matijašić 2005, 202-203.

⁷⁶ Matijašić 2005, 203, bilj. 19.

⁷⁷ Matijašić 2005, 203, bilj. 20-21.

Sl. 9. Krnica, Melosok, 1. st.

Autohtono božanstvo je također Irija (*Iria*), kojoj je zavjetna posveta u diviniziranom obliku otkrivena u Plominu te glasi: *Iriae Aug(ustae) in memoriam Vibiae Portiae matris Aquilia Q. f. Colatina d(ono) d(edit)*.⁸³ U tzv. „interpretatio romana“ asimilirana je s Venerom, budući da se na votivnom natpisu iz Jesenovika, u dolini rijeke Raše, na granici između Liburnije i Desete italjske regije *Venetia et Histria*, pojavljuje u obliku Iria Venera (*Iria Venus*). Natpis glasi: *Iri(a)e Veneri C(ai) Vale(rii) Optati f(ilia) Felicula v(otum) l(ibens) m(erito)*.⁸⁴ Na temelju tih dvaju poznatih podataka zaključuje se da je Irija bila domaće ilirsko božanstvo koje je svojstvima bilo slično božici Veneri, a danas je naziv cvijeta perunike: Iris Ill-yrica. Štovala se isključivo na istočnoj obali Istre, budući da se na zapadnoj obali ne nalaze votivni natpisi iz rimskog doba koji bi upućivali na njezino štovanje. Dedicantice su italjskog podrijetla.

Kada se govori o ilirsko-rimskom sinkretizmu koji se pojavljuje u kultu Irije Venere, Eje Auguste i Ike Auguste, svakako treba naglasiti

specifičnost štovanja Minerve Flanatike (*Minerva Flanatica*) na porečkom ageru i Minerve Polensis (*Minerva Polensis*) u Puli. Zavjetni žrtvenik posvećen Minervi Flanatici iz Monsaleša kod Poreča upućuje na autohtono božanstvo koje je identificirano i zamijenjeno s italjskom Minervom. Zavjetni tekst glasi: *[M]inervae [F]lanaticae [sa]crum [...]dus Bassus [ex] v(oto) quot a dea pe[tit] consecutus*.⁸⁵ Važno je naglasiti da je riječ o Minervi Flanačana, antičkih stanovnika Plomina (*Flanona*). I u ovom slučaju kao i kod kulta Ike, zanimljiva je pojava prenošenja autohtonog kulta s istočne na zapadnu obalu Istre. Može se pretpostaviti da se radi o doseljeniku koji je svoje lokalno božanstvo Flanatiku štovao u novoj postojbini, poistovjetivši ga s rimskom božicom Minervom koja se štovala na zapadnoj obali Istre, naročito u Puli. Budući da se Minerva štovala s epitetom *Flanatica*, u ovom se slučaju uočava „interpretatio romana“ nekog autohtonog liburnskog kulta sličnog ili istog značenja kao što je i rimski Minervin kult. Pod tom pretpostavkom mogu se i u „interpretatio romana“ *Minervae Polensis* očekivati autohtone religijske osnove, neke pulske božice predrimskog razdoblja. Sinkrezija Minerve s lokalnim božanstvima temeljila se na njezinim zaštitničkim sposobnostima u obrtničkim djelatnostima i vještinama, a ne ratnim značajkama kao što je bio slučaj u koloniji Akvileji, glavnom administrativnom i trgovačkom centru Desete italjske regije „*Venetia et Histria*“.⁸⁶

Službeni epitet *Minerva Polensis* ili *Polatica*, navodi se na jednom natpisu *publica religio*, kao naziv jedne inzule grada Pule – *insula Minervae*, ili otoka u luci, uz podatke o brojnim robovima Minerve, gentilicija oslobođenika Minervijana (*Minervianus*) uz pojavu *cognomina Minervae, Minervinus, Minervianus* otkrivenih na nekim drugim pulskim napisima, što upućuju na pravo značenje ovog sinkretiziranog lokalnog kulta u Puli.⁸⁷

U tom mnoštvu čistih ilirskih i sinkretiziranih ilirsko-rimskih božanstava osobito se izdvaja muško epihorno božanstvo Melosok (*Melosocus*). *Numen Melosocus* pojavljuje se u sinkretističkom obliku kao *Melosocus Augustus* u natpisu

⁸³ CIL, III, 3032; Sticotti 1908, 226-227; Matijašić 2005, 222.

⁸⁴ Mommsen 1872-1877, br. 3033; Roscher 1884, 319; Degrassi 1936, br. 197; Girardi Jurkić 1972a, 213; Girardi Jurkić 1983, 14; Šašel-Kos 1999, 70-71; Girardi Jurkić 2005, 128; Matijašić 2005, 202.

⁸⁵ Degrassi 1934, br. 194; Degrassi 1970, 625; Girardi Jurkić 1983, 14, Sl. 25; Girardi Jurkić 2005, 154.

⁸⁶ Verzár / Bas 1991, 274-275.

⁸⁷ Medini 1973, 189; Girardi Jurkić 1981, 160; Šašel-Kos 1999, 79-80; Girardi Jurkić 2005, 46, 153.

sa zavjetnog žrtvenika iz okolice Krnice, područja koje je pripadalo municipiju Nezakcija, a ujedno je bilo granično područje prema Liburniji. Natpis glasi: *Numini Melosoco Aug(usto) sacrum Cn(aeus) [P]apiriu[s] Eumelu[s] ex voto.*⁸⁸ Theodor Mommsen ime božanstva derivira od nekog histarskog gentilicija koje završava na *-ocus*, dok Anton Gnirs smatra da je *Melosocus* bio naziv neke rijeke, izvora, brda ili čak pjesme. U ovom je slučaju ipak riječ samo o lokalnoj i izoliranoj pojavi muškog božanstva, premda se ono naziva izričito *numen* što nije slučaj kod ostalih ženskih božanstava.⁸⁹ Poznata su još dva zavjetna žrtvenika ovog autohtonog božanstva iz okolice Krnice: prvi je nađen 1900. godine s natpisom: *Me[l]losoc[o...] Aug(usti servus) ili (libertus)*⁹⁰, drugi je otkriven u podzemnoj jami Golubinčina 1999. godine s natpisom pisanim grčkim pismom: *Theo Melisoco Silouester apodus thusian*⁹¹. Dedikant je *Silvester*, latinskog imena, vjerojatno Italik, ali Grk – rob po govornom izričaju.⁹²

Za Melosoka je već naznačeno da je itifalično najstarije epihorno božanstvo utjelovljeno u skulpturi konjanika iz 5. stoljeća pr. Kr. u simbiozi sa ženom roditeljicom (Eia – Bona Dea – Magna Mater).⁹³

Na području Istre registriran je i lokalni genij izrazito uskog zemljopisnog kruga i važnosti. Riječ je o geniju Barbulana (*Genius Barbulanus*), veoma rustičnog malog zavjetnog žrtvenika s kraja 1. stoljeća, na kojem se razabire tekst: *Genio Barbulani P. Fl(avius) D[io]medes.*⁹⁴ Spomenik je nađen 1942. godine na brežuljku uz crkvu sv. Petra⁹⁵, koji je bio ilirska gradina s kontinuiranim naseljem do srednjeg vijeka. Naselje je uništila kuga, a nalazilo se na pola puta između Medulina i Pule. U sred-

Sl. 10. Labin, Jutosika (*Iutossica*), 2-3. st.

njovjekovnim kartama toponim genija Barbulana (*Barbullanum*) zadržao se do danas.

Mnoštvo ženskih autohtonih kultova otkrivenih na istarskom poluotoku upućuje na trgove matrijarhta u ilirsko doba koji se u tradiciji naslućuje i u doba rimske dominacije Istrom.⁹⁶ U postojećoj dominaciji ženskih božanstava postojala je određena hijerarhija koja se odražava u brojčanoj prednosti Sentoninog i Ejinog kulta nad ostalim sporadičnim, teritorijalno ograničenim lokalnim božicama i nimfama. Zanimljivo je uočiti da je kult Sentone najbrojniji i da se Sentona najviše pojavljuje na Labinštini (Liburnija), ali sporadično i u središnjoj Istri kao *Ica* (Ika) dok se štovanje božice Eje zapaža za sada isključivo na pulskom i nezakcijskom ageru u južnoj Istri.

* * *

Nakon pregleda autohtonih božanstava kojih su se imena sačuvala u natpisima na zavjetnim žrtvenicima rimskog doba južne i jugoistočne Istre, a samo mjestimično na zapadnoj obali i u središnjoj Istri, može se zaključiti da je romanizirani starosjedilački ilirski (histarski i liburnijski) element ostao duboko vjeran svojim religioznim

⁸⁸ Forlati Tamaro 1947, br. 661.

⁸⁹ Kandler 1843-1844, 103, 105, 106; Mommsen 1872-1877, br. 8127; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1981, 162-164, Sl. 26; Šašel-Kos 1999, 74-75; Matijašić 2001, 342-348; Girardi Jurkić 2005, 46-47, 128-130.

⁹⁰ Forlati Tamaro 1947, br. 661; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1985, 279; Girardi Jurkić 2005, 129.

⁹¹ Izvještaj Arheološkog muzeja Istre br. 513-99 (K. Buršić-Matijašić i R. Matijašić) od 6. 05. 1999. Zahvaljujem na podacima.

⁹² Šašel-Kos 1999, 74.

⁹³ Girardi Jurkić 1985, 279.

⁹⁴ Forlati Tamaro 1947, br. 711.

⁹⁵ Mirabella Roberti 1949a, 275; Degrassi 1970, 621; Girardi Jurkić 1980, 27; Girardi Jurkić 2005, 125.

⁹⁶ Girardi Jurkić 2005, 47, 16.

tradicijsama, prapovijesnim i protopovijesnim, pretežito poljodjelskim i pastirskim. U pojedinim slučajevima sinkretizirao se autohtoni element s italjskim oficijelnim kultovima plodnosti i obitelji također izvorno temeljenim na ruralnim i ratar-skim osnovama, prirodnim pojavama i vodama, te prilagodio novim religioznim i političkim prilikama, državne propagande. Pored dosada utvrđenog mišljenja da je pojava tzv. „Augustovskih božanstava“ značila prenošenje božanske snage i vlasti na cara, jednako kao i očitovanje lojalnosti, potrebno je uvijek razmatrati stupanj ovog štovanja. Postavljanje žrtvenika većim dijelom u privatnim, a manje na javnim lokacijama, svakako upućuje na privatni čin divinizacije i augustacije u pučkom okruženju. Najviše se ovo uočava među oslobođenicima, manje kod robova, a samo u četiri slučaja „aristokratskih“ obitelji, što bi se moglo tumačiti kao znak lojalnosti. Pojava augustacije ukazuje na znatan stupanj romanizacije u Istri, ali s druge strane i na opstanak epihornih često unikatnih jedinstvenih ženskih i u jednom slučaju muškim božanstvom. To nedvojbeno ukazuje da je autohtoni stupstrat uz lokalne romanizirane dedikante opstao sve do 3. stoljeća.⁹⁷

Zanimljiva je pojava na području Istre izražena u postotku 93% ženskih autohtonih božica, a svega 7% muških božanstava, koja se ne susreću na širem graničnom području regije. Ovakva koncentracija ženskih božanstava u antičko doba na istarskom poluotoku ukazuje na tragove matrijarhata, koji je izražajni kod Liburna.

Značajna posebnost, pored brojčane nadmoći ženskih autohtonih božica, nakon novih istraživanja i otkrića, ali i temeljitije analize, može se djelomično sagledati u njihovoj antropomorfnoj ali i ikonografskoj značajki, koja indirektno ukazuje na njihove kultne posebnosti. Do sada se smatralo da autohtona božanstva, osim „interpretatio romana“ rimske sinkrezije, nisu ikonografski identificirana. Danas se smatra da je antropomorfna kompozicija kamene skulpture žene koja rađa i doji dijete u zajednici s itafaličkim muškim golim konjanikom iz Nezakcija, datirana u 5. stoljeće pr. Kr., prikaz autohtone Eje i Melosoka, božice plodnosti i roditeljice i muškog konjaničkog božanstva, koji je kasnije u rimsko doba kao „Augustus“ – božanski (*numen Theo*) evidentiran na dva latinska i jednom grčkom žrtveniku.

⁹⁷ Girardi Jurkić 2005, 17, 116.

Žrtvenik iz Pule s dekoracijama na bočnim stranama, s likom žene u kratkom hitonu pod maslinovim drvetom ili palmom sa srpom u rukama, ukazuje na zaštitnički poljodjelski karakter Ike, a ne samo zaštitnice izvora i voda, kako se to smatralo sve dosada. Sentona se na jednom žrtveniku javlja s još vjerojatno dva dosada neidentificirana božanstva, što može asociirati na svojevrstu trijadu sa Sentonom kao vrhovnom božicom sa značajkama i svojstvima Tellus, Bone Deje i Here. Njena povezanost sa zemljom simbolički je obilježena zmijom kao ktioničkim božanstvom u Delfima i Ateni te zmijom Erehteje.

Ajitika sa skeptom, štapom ili žitom, također asociira na zaštitnicu plodova zemlje, obitelji i česnosti, ali i transcendentalnosti i vječne smjene života i smrti, zime i proljeća.

Sve ove asocijacije s pojedinačnim likovnim, reljefnim elementima u predodžbi i imaginaciji štovanja rimskog doba, često uzvišene i augustirane, govore o lokalnoj snazi i dugotrajnosti histarskih i liburnskih ženskih kultova.

Autohtona ženska vjerovanja ostala su prisutna kroz cijelo razdoblje razvijenog Carstva i jasan su pokazatelj otpora autohtonog i lokalnog življa, koje je s koljena na koljeno prenosio autohtono-rimska vjerovanja sve do pojave kršćanstva.⁹⁸ Oni su jasan pokazatelj duhovnog utjecaja i odnosa lokalnih tradicija na koloniste i doseljenike, Italike, Grke i Orijentalce, svih socijalnih i društvenih struktura.

Lokalna tradicija domaćih kultova u rimsko doba svakako je bila s određenim oscilacijama veoma snažna, jer se nailazi na pojavu kad i koloni, oslobođenici i robovi, Italici i Orijentalci, ali i romanizirani Iliri izraženi kao dedikanti, prihvaćaju pored lokalnog stanovništva štovanje kultova zatečenih i uvriježenih na tlu nove postojbine. Svi stanovnici, s jedinim ciljem i svrhom da si osiguraju bolje uvjete života i rada, stavljaju se i pod zaštitu domaćih kultova, koji su egzistirali uz rimske oficijelne kultove u Istri. Kontinuitet štovanja ovih kultova zadržava se do razdoblja kasne antike i gotovo paralelno egzistirao s orijentalnim kultovima sve do pojave kršćanstva u 4. stoljeću.⁹⁹

⁹⁸ Girardi Jurkić 1979, 208-217.

⁹⁹ Šašel-Kos 1999, 78-80; Girardi Jurkić 2005, 47, 55-56, 116-117; Girardi Jurkić 2005a, 275-278.

Summary

Specifics of the autochthonous Cults in Roman Istria

Over the course of the last century, interest in cults in the territory of Istria and the Kvarner islands during classical antiquity (the Roman era) has grown steadily. Previous research has shown the deep roots of spiritual culture in the life of the Romanized Histrian, Histro-Venetian and Liburnian populations, which systematically influenced many segments of their social, political and economic life.

Throughout history, cults have existed as a part of religious rites in all societies. They have been a component of the organization of human life and they have expressed beliefs, ways to serve and revere deities, forms of behaviour and grounds upon which institutions, customs and values were built. It is very difficult to comprehend the activities of human beings without a deeper understanding of their cults in various historical periods. Archaeology, onomastics, and toponomastics, as well as the interpretation of cults through the evolution of autochthonous Greek and Roman mythologies and their profusion by syncretism, provide us with valuable comparative knowledge on the existence of Roman-era belief systems in Istria.

I attempted to throw some light only on some of the more important questions tied to the problem of cults in Istria during classical antiquity, although some of the brief commentaries on individual cults or cult communities and cult centres indicate important links and considerations of religious and spiritual influences on the life of Roman Istria's residents on the border between East and West, within the sphere of the emergence and development of Christianity and the gradual decay of the Roman Empire.

While studying cults within the framework of social and political changes in Istria as part of the Tenth Italic region of *Venetia et Histria* and part of the province of Dalmatia (the Istrian part of Liburnia) from the Roman Republic to the fall of the Empire, I attempted to observe and clarify the role of each individual cult object (votive altars, votive plates, statues, etc.) and systematize them within the framework of observable cult groups of deities that were present in the spiritual culture and religion of Istria autochthonous deities.

Autochthonous deities, within the geopolitical zone encompassed by Istria in classical antiquity, were revered in the area south of Limska Draga to the Raša River (*Arsia f.*), and in the narrow north-eastern coastal belt up to Trsat (*Tarsatica*). After the imperial border moved from the Rižana (*Formio f.*) to the Raša River (*Arsia f.*), concluding in 12 BC, the same autochthonous deities continued to be revered in Istria as part of the Tenth Italic region only in the Pula ager (*ager Polensis*) with one exception in Poreč (*Parentium*) and in Liburnia from the Raša River to Trsat (*Tarsatica*).

This geographic and historical division lasted until the third century AD, when the Empire's border was moved to Trsat, and in this manner the geopolitical concept of the Istrian peninsula was consolidated until the fall of the Roman Empire.

A concentration of reverence and distribution of cults is noticeable around the colony of Pula (*Pola*), the municipiums of Nezakcij (*Nesactium*), Labin (*Albona*) and Plomin (*Flanona*) with individual finds in the colony of Poreč (*Parentium*) and on the border of Histria Septemtrionalis, west of the Raša River (*Arsia f.*). A total of fourteen local deities (31 monuments) were ascertained and registered, of which thirteen are female and one male. Female deities: *Aitica*, *Boria*, *Eia*, *Eia Augusta*, *Histria*, *Istria*, *Histria Terra*, *Iria Venus*, *Iria*, *Nebres*, *Sentona*, *Seixomnia Leucitica*, *Iutossica*, *Trita*, *Trita Augusta*, *Ica* and *Ika Augusta*. Expressed in percentages, 93% of the deities are female, and 7% male, which means that women's cults account for 90% of the stone monuments with votive significance, while male cults account for 10%.

The dedicants to these deities mostly had Greek or oriental names and some of them italic once, and as a rule they were slaves or freed slaves, which means that they were people who resettled in Istria and placed their fate in the hands of domestic deities, which probably have similar or the same attributes as those in their original homelands.

The praehistoric sculpture group of the women delivering the child and the horseman: *Aitica*, *Ika*, *Sentona* are the god with some relief representation that can determine their significance as the deities of fertility, family and the protectress of olive trees, craps, water and springs.

It is believed that by this act, the aforementioned social structure of Roman Istria's population resisted administrative Romanization of the Istrian peninsula. Reverence for local deities can be followed until the beginning of the fourth century AD.

Bibliografija

Popis kratica

- AAAd Antichità Altoadriatiche, Atti della Settimana di Studi aquileiesi, Aquileia-Udine
- ACRS Atti, Centro di ricerche storiche, Rovinj-Trieste
- AN Aquileia Nostra, Rivista dell'Associazione nazionale per Aquileia, Aquileia
- AT Archeografo Triestino, Trieste
- AV Arheološki Vestnik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
- BZ Buzetski zbornik, Čakavski sabor, Buzet
- CIL Corpus inscriptionum Latinarum auxilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussicae editum, Berlin 1872-1877.
- EP Epigraphica
- HA Histria archaeologica, Arheološki muzej Istre, Pula
- Hanq Histria antiqua, Međunarodni istraživački centar za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Pula
- HH Histria historica, Povijesno društvo Istre, Pula
- IHAD Izdanja, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
- I.I. Inscriptiones Italiae, volumen X, regio X, fasc. I. – Pola et Nesactium, Roma 1947; fasc. II. – Parentium, Roma 1934; fasc. III. – Histria septemtrionalis, Roma 1936; fasc. IV. – Tergeste, Roma 1951.
- JZ Jadranski zbornik, Povijesno društvo Istre i Rijeke, Rijeka – Pula
- KPSI Kulturno-povijesni spomenici Istre, Arheološki muzej Istre, Pula
- MK Monografije i katalogi, Arheološki muzej Istre, Pula
- MPDI Materijali, Povijesno društvo Istre, Pula
- RFFZ Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
- Situla Razprave Narodnoga muzeja v Ljubljani, Ljubljana
- SVA Scritti vari di Antichità, Trieste
- VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
- ŽA Živa antika, Filozofski fakultet, Skopje

* * *

- Bandelli, G.* 1981, La guerra istriana del 221 a. C. e la spedizione alpina del 220. a. C., *Athenaeum*, n. s. 59, 1981, 3-28.
- Cassola, F.* 1972, La politica romana nell'alto Adriatico, *AAAd*, 2, Aquileia 1992, 43-63.

- Conway, R. S.* 1933, *The prae-italic Dialects of Italy*, 1-13, Cambridge 1933.
- Corelli, M.* 1937, *Il lapidario Albonese*, Parenzo 1937.
- Čače, S.* 1989, Rimski pohod 221. godine i pitanje političkog uređenja Histrije, *RFFZ*, 28, Razdio povijesnih znanosti, 15, Zadar 1989.
- Degrassi, A.* 1934, *Inscriptiones Italiae*, X/III, Parentium, Roma 1934.
- Degrassi, A.* 1934a, Albona, iscrizioni romane, *Notizie degli scavi*, 1934, 113-116.
- Degrassi, A.* 1936, *Inscriptiones Italiae*, X/III, *Histria Septemtrionalis*, Roma 1936.
- Degrassi, A.* 1942, Le iscrizioni di Tarsatica. Origine e sito del Municipio romano, *EP*, IV, 1942, 19-203.
- Degrassi, A.* 1954, Il confine nord-orientale dell'Italia Romana, ricerche storico-topografiche, *Diss. Bern.*, I, 6, Bern 1954, 1-189.
- Degrassi, A.* 1962, *Minerva Flanatica*, *SVA*, 2, Venezia – Trieste 1962.
- Degrassi, A.* 1970, *Culti dell'Istria preromana e romana, Adriatica praehistorica et antiqua*, *Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, 615-632.
- Fischer, J.* 1983, *Nezakcijska prahistorijska skulptura*, *MPDI*, 3, Pula 1983, 28, 75-76.
- Fischer, J.* 1984, Die vorrömischen Skulpturen von Nesactium, *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 11, Hamburg 1984, 9-98.
- Fischer, J.* 1996, *Statuen-Stelen aus Nesactium*, *HANq*, 3, Pula 1996, 69-80.
- Forlati Tamaro, B.* 1927, A proposito di alcune sculture di Nesazio, *BPI*, 47, Roma 1927, 116-131.
- Forlati Tamaro, B.* 1947, *Inscriptiones Italiae*, X/I, Pola et Nesactium, Roma 1947.
- De Franceschi, C.* 1866, *Inscrizioni non contenute nella raccolta del prof. Mommsen (rukopis)*.
- De Franceschi, C.* 1889, *AMSI*, 15, Parenzo 1889.
- Gnirs, A.* 1915, *Pola. Ein Führer durch die antike Baudenkmäler und Sammlungen*, Wien 1915.
- Gnirs, A.* 1925, *Istria Praeromana*, Karlsbad 1925.
- Gregorutti, C.* 1888, *Iscrizioni romane scoperte negli anni 1887 e 1888*, *AMSI*, 4, Parenzo 1888, 449-457.
- Girardi Jurkić, V.* 1972, *Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba*, *HA*, 3/1, Pula 1972, 41-76.
- Girardi Jurkić, V.* 1972a, *Izbor antičke kultne plastike na području Istre*, *MTADJ*, 12, Zadar 1972, 209-223.
- Girardi Jurkić, V.* 1974, *Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana*, *ACRS*, V, Trieste-Rovigno 1974, 5-33.
- Girardi Jurkić, V.* 1975, *The Cult of Magna Mater in the region of Istria*, *ŽA*, 25/1-2, Skoplje 1975, 285-298.
- Girardi Jurkić, V.* 1977, *Monumenti romani sul territorio di Pigunte e di Rozzo*, *ACRS*, 8, Rovigno – Trieste 1977/78., 9-38.

- Girardi Jurkić, V.* 1978, Skulptura Atisa iz Pule. Nov prilog poznavanju Atisovog kulta, JZ, 10/1976-1978, Pula – Rijeka 1978, 173-188.
- Girardi Jurkić, V.* 1978a, Kultovi plodnosti na području antičke Istre, ZRHZKJ, Rijeka 1978, 37-47.
- Girardi Jurkić, V.* 1979, Kontinuitet štovanja antičkih kultova u periodu učvršćivanja kršćanstva na području Istre, AV, 30, Ljubljana 1979, 208-217.
- Girardi Jurkić, V.* 1981, Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na području Istre, JZ, 11, Pula-Rijeka 1979-1981, 147-171.
- Girardi Jurkić, V.* 1983, La contunuità dei culti ilirici in Istria durante il periodo romano, ACRS, 14, Rovigno – Trieste 1983, 7-24.
- Girardi Jurkić, V.* 1984, Pula od prapočetaka. Pula – tri tisuće godine grada, Pula 1984, 25-52.
- Girardi Jurkić, V.* 1985, Autohtoni kultovi u odnosu prema helenističkoj i grčko-rimskoj religiji u antičkoj Istri, JZ, 12/1982-1985, Pula – Rijeka 1985, 273-286.
- Girardi Jurkić, V.* 1996, Antički hramovi na forumu u Nezakciju, HANq, 2, Pula 1996, 81-90.
- Girardi Jurkić, V.* 2005, Duhovna kultura antičke Istre, knj. I: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre, Zagreb 2005.
- Girardi Jurkić, V.* 2005a, Autochthonous and syncretized Deities in Roman Istria, Illyrica antiqua, Zagreb 2005, 275-282.
- Girardi Jurkić, V. / Džin, K.* 2006, Agrippina's Portrait in Connection with Romain Female Portraits from Ager Polensis and Ager Nesactiensis, VAHD, 99, Split 2006, 113-121.
- Kandler, P.* 1855, Iscrizioni romane dell'Istria, Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale, Trieste 1855.
- Kozličić, M.* 1986, Antička obalna linija Istre u svjetlu hidroarheoloških istraživanja, IHAD, 11/2, Pula 1989, 135-165.
- Krahe, J.* 1929, Altillyrische Personennamen, Heidelberg 1929.
- Križman, M.* 1979, Antička svjedočanstva o Istri, Pula-Rijeka 1979.
- Kukoč, S.* 1987, Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. st. pr. n. e., Radovi Filozofskog fakulteta, 13, Zadar 1987, 75 i d.
- Livije, T.* Livio, *Ab Urbe condita*, po lat. tekstu: The Loeb Classical Library. Livy, Cambridge – London 1951.
- Marušić, B.* 1971, Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvigradu, HA, 2/2, Pula 1971, 7-90.
- Matijašić, R.* 1993, Piquentinski skulptorski krug. U povodu jednog novog nalaza u Buzetu, BZ, 6, Buzet 1983.
- Matijašić, R.* 1996, Kamena arhitektonska dekoracija hramova u Nezakciju, HANq, 2, Pula 1996, 9-116.
- Matijašić, R.* 2000, Novi rimskodobni grčki natpis iz južne Istre, ObHAD, 1, Zagreb 2000, 44-50.
- Matijašić, R.* 2000a, Nalaz antičkog natpisa u kraškoj jami, MG, 6, Pula 2000, 8-9.
- Matijašić, R.* 2001, Un nuovo Laecanius dall'Istria meridionale. Una nuova dedica votiva in greco a dio Melosocus da Carnizza d'Arsa, Notiziario archeologico, AN, 72, Aquileia 2001, 342-348.
- Matijašić, R.* 2005, The iconography of indigenous Cults in northern Liburnia, Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb 2005, 201-204.
- Matijašić, R.* 2009, Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana, Zagreb 2009.
- Matijašić Buršić, K.* 2007, Gradine Istre. Povijest prije povijesti, Pula 2007.
- Matijašić, R. / Matijašić Buršić, K.* 1996, Antička Pula s okolicom, Pula 1996.
- Medini, J.* 1973, Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda (magistarski rad), Zagreb 1973.
- Mihovilić, K.* 1972, Nekropola Gradine iznad Limskeg kanala, HA, 3/2, Pula 1972, 1-67.
- Mihovilić, K.* 1980, Brončane lepeze iz istarskih brončano-dobnih nekropola, Situla, 20/21, Ljubljana 1980, 279-283.
- Mihovilić, K.* 1988, Histri i Etruščani, MK, 5, Pula 1988, 22 -89.
- Mihovilić, K.* 1996, Nezakcij, nalaz grobnice 1981. godine, MK, 6, Pula 1996, 7-64.
- Mihovilić, K. / Matijašić Buršić, K.* 1985, *Catalogo degli oggetti dell'epoca preistorica*, MK, 1, Pula 1985.
- Mirabella Roberti, M.* 1949, Notiziario archeologico, 1940-1948, AMSI, 53, Venezia 1949, 271 i d.
- Mirabella Roberti, M.* 1949a, Nesazio, AMSI, n. s. 1, Trieste 1949.
- Mladin, J.* 1966, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, KPSI, 5, Pula 1966.
- Mladin, J.* 1983, Kanelirana keramika iz Nezakcija, MPDI, 3, Pula 1983, 24-25, 71-72.
- Mladin, J.* 1996, Kanelirana keramika iz Nezakcija, HANq, 3, Pula 1996, 47-53.
- Mlakar, Š.* 1957, Neki novi antikni nalazi u Istri, JZ, 2, Rijeka 1957, 433-484
- Mommsen, Th.* 1872–1877, *Corpus inscriptionum Latinarum auxilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussicae editum*, V, Berlin, 1872-1877.
- Pogatschnig, A.* 1914, Guida di Parenzo, Parenzo 1914.
- Puschi, A.* 1905, La necropoli preromana di Nesazio, relazioni degli scavi, AMSI, 22, Parenzo 1905, 3-202.
- Rendić-Miočević, D.* 1981, Neke karakteristike histarske onomastike, HH, 4/2, Pula 1981, 67-76.
- Roscher, W.* 1884, *Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884.
- Selem, P.* 1997, *Izidin trag*, Split 1997.

- Starac, A.* 1995, Pitanje istočne granice Cisalpinske Galije i odnos općina Tergeste i Agida, HA, 24-25/1993-94, Pula 1995, 5-57.
- Starac, A.* 1999, Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji. I. Istrija, MK, 10/1, Pula 1999.
- Sticotti, P.* 1902, Relazione del XIII Congresso della Società istriana di Archeologia e Storia Patria, AMSI, 19, Parenzo 1902, 121.
- Sticotti, P.* 1904, Di alcuni frammenti lapidei con fregi micenei trovati a Nesazio, Atti del Congresso internazionale di scienze storiche, Roma 1904.
- Sticotti, P.* 1905, Del futuro codice epigrafico istriano, AT, 3, ser. 1, Trieste 1905, 247-254.
- Sticotti, P.* 1905a, A proposito di un timpano figurato di Nesazio, AMSI, 22, Parenzo 1905, 213-223.
- Sticotti, P.* 1908, Epigrafi romane d'Istria, AMSI, 24, Parenzo 1908.
- Stipčević, A.* 1983, Religiozni simbolizam prapovijesne monumentalne plastike iz Nezakcija, MPDI, 3, Pula 1983, 27, 74.
- Stipčević, A.* 1996, Religiozni simbolizam prapovijesne monumentalne plastike iz Nezakcija, HAnq, 3, Pula 1996, 65-68.
- Susini, G.* 1975, La religiosità antica, Storia della Emilia Romagna, Bologna 1975, 235-241.
- Šašel, J.* 1996, Zašto Pola nije bila metropola Histra, zašto Nezakcij ?, HAnq, 2, Pula 1996, 25-29.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1978, Inscriptiones quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla, 19, Ljubljana 1978.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1986, Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla, 25, Ljubljana 1986.
- Šašel, J. / Marušić, B.* 1984, Štirideset rimskih napisov iz Istre, AV, 35, Ljubljana 1984, 295-322.
- Šašel-Kos, M.* 1999, Pre-roman Divinities of the eastern Alps and Adriatic, Situla, 38, Ljubljana 1999.
- Tassaux, F.* 1997, Les dieux Augustes en Istrie, IHAD, 18, Zagreb 1997, 77-84.
- Versár-Bas, M.* 1991, *I primi culti della colonia latina di Aquileia*, AAAd (Preistoria e protostoria dell'alto Adriatico), Udine 1991, 253-277.
- Wissowa, G.* 1912, Religion und Kultus der Römer, München 1912.
- Zisi, M. / Popović, Lj.* 1960, Iliri i Grci (katalog izložbe), Beograd 1960.